

NEMƏTULLAH KİŞVƏRİNİN LİRİKASINDA QAFİYƏ VƏ RƏDİF (*Anadilli divanı əsasında*)

Könül Əhmədova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: ahmadovakonul@yahoo.com

Annotasiya. XV əsr Azərbaycan poeziyasının dəyərli söz ustadlarından olan Nemətullah Kişvəri həm fars, həm də ana dilində yazdığı şeirləri ilə ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutur. Kişvərinin anadilli divanında yer alan şeirlər zəngin poetik xüsusiyyətləri baxımından seçilir. Şairin şeirlərində divan ədəbiyyatına məxsus rəngarəng poetik vasitələrdən böyük ustalıqla istifadə edilmişdir. Həmin vasitələr hesabına sənətkar əsərlərinin bədii-estetik cəhətdən qüvvətlənməsinə, verilən fikrin emosionallığına və ahəngdarlığına nail olmuşdur. Bu baxımdan şairin şeirləri zəngin qafiyə quruluşu və rədifləri ilə diqqəti cəlb edir. Kişvəri şeirlərində insanın duyğu, düşüncə və mənəvi dünyası üzərində təsirini gücləndirmək üçün qafiyənin müxtəlif növlərindən, çeşidli rədiflərdən məharətlə istifadə etmiş, gözəl sənət nümunələri yaratmışdır.

Azərbaycan Divan ədəbiyyatının qiymətli nümunələrini yaradan sənətkar əsərlərində məzmun və forma genişliyinə baxmayaraq, istifadə etdiyi qafiyə və rədiflər hesabına fikrinin daha da ahəngdar ifadəsinə nail olmuşdur. Bu baxımdan Kişvəri heç də səlflərindən geri qalmamış, həm dövrünün ictimai məsələlərini, həm də səmimi məhəbbət duyğularını bənzərsiz bir poetik biçimdə misralara çevirmiş, forma, janr və ifadə baxımından dəyərli sənət əsərləri yaratmışdır.

Açar sözlər: Nemətullah Kişvəri, nəzm, ahəng, qəzəl, qafiyə, rədif

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.06.2023; qəbul edilib – 20.06.2023

THE RHYME AND RADIF IN NEMATULLAH KISHWARI'S LYRIC POETRY (*On the basis of his diwan in the native language*)

Konul Ahmedova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: ahmadovakonul@yahoo.com

Abstract. Nematullah Kishwari, prominent word master of Azerbaijani poetry in the 15th century, has a special place in the history of our literature with his poems written both in Persian and in a native language. The poems in Kishwari's diwan in a native language are selected by its poetical features. Various poetical methods of Diwan literature in poet's poems were used with great skill. The poet achieved strengthening of his works artistically and aesthetically, the emotionality and harmony of the idea due those methods. In this regard poet's poems attract attention with the structure of rich rhyme and radifs. Kishwari in his poems skillfully used different types of the rhyme and variety radifs for increasing the influence on human's feeling, thought and spiritual world; and created a beautiful work of art.

The poet who created valuable examples of Diwan literature of Azerbaijan acquired to express his thoughts harmoniously in his works due to rhyme and radif he used despite the breadth of content and form. From this point of view, Kishwari did not lag behind his predecessors, turned social

problems of that period and sincere feelings of love into verses in a unique poetic form; and in terms of genre and expression created valuable works.

Keywords: Nematullah Kishwari, verse, harmony, ghazal, rhyme, radif

Article history: received – 12.06.2023; accepted – 20.06.2023

Giriş / Introduction

XV yüzilliyin sonu – XVI yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış görkəmli sənətkarlardan biri də “Kişvəri” təxəllüsü ilə iki dildə (Azərbaycan və fars) şeirlər yazan, mənbələrdə “Nemətullah Dilqəmani” kimi qeyd edilən sənətkar dövrünün tanınmış söz ustası olmuşdur. Kişvəri öz yaradıcılığında bir çox sənətkarların, xüsusilə də Nəsimi və Əlişir Nəvai kimi söz ustalarının bədii irsindən bəhrələnərək dəyərli sənət nümunələri yaratmışdır. Şairin şeirlərində, onların dil-üslub keyfiyyətində böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin təsiri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Ancaq bununla belə, Kişvəri özünü heç də Nəvaidən əskik şair saymamışdır:

*Kişvəri şeri Nəvai şerindən əksük iməs,
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyn Bayqara.*
[2, s.115]

Şairin bu qeydi göstərir ki, onu Nəvai şeirinin təqlidçisi hesab etmək doğru deyildir. Kişvəri burada Nəvaiyə böyük dəyər verməklə yanaşı, yaşadığı dövrdə onun sənətinin o qədər də qiymətləndirilməməsinə işarə etmişdir.

Kişvərinin dil zənginliyi, poetik üslub mükəmməliyi ilə seçilən anadilli divanına qəzəl, qəsidə, müxəmməs, təxmis, müstəzad, mürəbbe və rübai kimi şeir nümunələri daxildir. O da xüsusən qeyd edilməlidir ki, divan ədəbiyyatımıza daxil olan bir sıra janrların ilk nümunələrinə məhz həmin divanda rast gəlinir.

Əsas hissə / Main Part

Nemətullah Kişvərinin anadilli divanındakı şeirləri məzmun və forma baxımından mükəmməliyi ilə yanaşı, ahəngdar tələffüzü, axıcılığı təmin etmək məqsədilə qafiyə düzümü və rədifləri ilə də xüsusi seçilir. Qafiyə şeirin əsas göstəricilərindən biri olmaqla bərabər, onun ahəngdar səslənməsini də təmin edir. Qafiyə fonetik baxımından həmahənglik yaradaraq şeirə xüsusi gözəllik, yeni bir biçim verir.

Kişvəri yaradıcılığında qafiyədən ustalıqla istifadə olunmuşdur. Sənətkarın anadilli divanında qafiyənin müxtəlif – yarım qafiyə, tam qafiyə, zəngin qafiyə, qoşa qafiyə, daxili qafiyə, müqəyyəd qafiyə, dolğun qafiyə (qapalı çeşid, açıq çeşid) və s. kimi növlərinə rast gəlinir. Şairin divanında yer alan müxtəlif biçimli nümunələrin hər birində onların janrına uyğun olan qafiyə sistemindən istifadə olunmuşdur.

Kişvərinin anadilli divanını tədqiq edərkən tam qafiyəyə aid çoxlu nümunələrə rast gəlinir. Tam qafiyə bir sait və bir samit səs bənzərliyinə

uyan qafiyədir [4, s.262]. Bir neçə nümunəyə diqqət edək:

*Eşq yolunda gərəkdür himməti-ali rəfiq
Kim, demişlər əhli-dil əvvəl rəfiq, andin təriq.*
[2, s.47]

*Gəlgil ki, boldu zindəgi sənsiz mana besyar
kəm,
Canımda min daği-bəla, könlümdə yüz xərvar
ğəm.* [2, s.77]

Verilmiş birinci beytdə “rəfiq” və “təriq” sözlərindəki “iq” hissəciyi, ikinci nümunədə isə “kəm” və “ğəm” sözlərindəki “əm” sait və samit cütlüyü tam qafiyəni təşkil edir.

Şairin rübailərindən verilmiş aşağıdakı nümunə başqa bir baxımdan diqqəti çəkir:

*Ey sərvi-qədin naz ilə pərvərdə niha^l,
Xali-siyəhin nəfəvü ol çeşmi-qəz^{al};*

*Xurşidi-rüxün birlə irür qaşlärün
Bir bədr kim, üstündə doğar iki hilal.*
[2, s.166]

Belə ki, burada misraların sonunda işlənən “nihal”, “qəzal”, “hilal” sözlərindəki “al” sait və samit cütlüyü tam qafiyənin göstəricisi olmaqla yanaşı, ilk iki misranın əvvəlində işlənmiş “sərvi-qədin” və “xali-siyəhin” izafətlərinin son sözündəki “in” sait və samit cütlüyü də tam qafiyə yaradıb. Bu sözlər misra daxilində qafiyə təşkil etdiyi üçün daxili qafiyə hesab edilir.

Başqa bir örnəyə nəzər salaq:

*Bir saqiyyə bir sürahiyyə səhni-çəmən,
Bir six kəbabü bir büti-sim, zəqən,
Bir mürtübü bir kitabü bir şali-kühən,
Artur diləsəm bağrıma biçaq urasən.*
[2, s.165]

Nümunənin bütün misralarının sonunda işlənən “çəmən”, “zəqən”, “kühən” və “urasən” sözlərindəki “ən” hissəciyi tam qafiyəni təşkil edir. O cümlədən, birinci misradakı “saqi” və “sürahi” sözlərindəki “i” saiti yarım qafiyə yaratmaqla həm də daxili qafiyə sayılır. Çünki misra daxilində iki söz qafiyə yaradıb. Məlumdur ki, “Şeirdə daxili qafiyə söz düzümünə xüsusi ritmik ahəng bəxş etməklə, onun bədii-estetik və emosional təsirini gücləndirir” [3, s. 156]. Bu da şairin şeirlərinə xüsusi ritm gətirərək onun rahat əzbərlənməsinə şərait yaradır:

*Şol pəri-peykər ki, yüzindən niqab almış gəlür,
Bir mələkdür kim, fələkdin afitab almış gəlür.*
[2, s.30]

Bu beytin sonuncu misrasında “mələk” və “fələk” sözləri daxili qafiyə yaradaraq şeirin bədii təsir gücünü daha da artırmışdır.

Kişvərinin şeirlərində dolğun qafiyələrə də rast gəlirik. Belə ki, dolğun qafiyə iki hecadan ibarət olur (hecanın sonu saitlə bitərsə, açıq qafiyə, samitlə bitərsə, qapalı qafiyə).

*Qəddü rəftarı ol şuxun ki, könlüm mübtəlasıdır,
Anun hər işvəsi guya bir əhli-dil bələsıdır.*
[2, s.34]

*Könül kim, yar tiğindən bolub bir guşəsi parə,
Kəsilməz yardan yana gedər yalvarə-yalvarə.*
[2, s.112]

Bu beytlərdə “mübtəla” və “bəla” sözlərində “əla”, “parə” və “yalvarə” sözlərində “arə” hissəciyi ikihecalı olduğu və saitlə bitdiyi üçün açıq dolğun qafiyə sayılır.

*Yüzün sübhi-kəramətdür, kəramət,
Saçın şami-qiyamətdür, qiyamət.* [2, s.19]

Bu nümunədə “kəramət” və “qiyamət” sözlərindəki “amət” hissəciyini isə samitlə bitdiyi üçün dolğun qafiyə hesab edilir.

*Hər necə kim, istadım bu nilgun ovraqara,
Kişvəri tək tapmadım bir namurad üşşaqara.
Ney tək nalan bolub gəzdüm xamu afaqara,
“Güssə cəngidən Nəvayi, tapmadım üşşaqara
Ta Nəvayi tək əsirü binəva boldum sana”.*
[2, s.151]

Nəvayiə yazılmış təxmisdən örnək verdiyimiz bu bəndin Kişvəriyə məxsus ilk üç misrasında zəngin qafiyə növünə də rast gəlirik. Təxmisdə verilmiş “ovraqara”, “üşşaqara” və “afaqara” sözlərindəki “aqara” hissəciyi üçhecalı olduğu üçün zəngin qafiyə növünə uyğun gəlir.

Nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, Kişvəri poeziyası zəngin qafiyə quruluşuna malikdir. Onun anadilli yaradıcılığında başqa qafiyə növləri də çoxdur. Onlardan biri də müqəyyəd qafiyə adlanır. Müqəyyəd qafiyədə saitlərlə yanaşı, ən az iki samitin uyğun gəlməsi vacibdir:

*Ölməgim, ol verdi sana işvəvü əyyarəliq,
Bizgə ruzi qıldı bikəslik bilə biçarəliq.*
[2, s.43]

Bu beytdə “əyyarəliq” və “biçarəliq” sözlərində “arəliq” müqəyyəd qafiyə hesab edilir. “Müqəyyəd qafiyə yaratmaq üçün qafiyə sözlərinin sonunda iki samitin təkrarı kifayətdir. Bu şərtlə ki, saitlərində ixtilaf olmasın” [1, s. 11].

*Gözlərin sevdasilə gəldi mana bimarlıq;
Bir gəlüb sormazsan, axır beləm olur yarlıq?!*
[2, s.43]

Yuxarıdakı misralarda “bimarlıq” və “yarlıq” sözlərindəki “arlıq” müqəyyəd qafiyələr yaradır.

*Ey əhli-eşq, dərdü gəməni eyşü şadlıq,
Eşqünə şadlıq, mana bəs namuradlıq.*
[2, s.44]

Verilən nümunədə isə misraların sonunda işlənmiş “şadlıq” və “namuradlıq” sözləri “adlıq” şəklində qafiyələnərək müqəyyəd qafiyələri təşkil edir.

Aşağıdakı beytdə də “çakrək” və “nəmnakrək” sözlərindəki “akrək” hissəciyi müqəyyəd qafiyəni təşkil edir.

*Ey gəməndən dağlu könlüm ləhzə-ləhzə çakrək,
Gözlərim xuni-cigərdən dəmbədəm nəmnakrək.*
[2, s.51]

Kişvəri anadilli divanında cinas qafiyələrdən də istifadə etmişdir. Cinas qafiyələr şeirdə həm səs ahəngi, həm də məna zənginliyini təmin edir. Nümunələrə nəzər salaq:

*Köksümü qalxan qılıb mən oxların qarşusinə,
Gər inanmırsan bir ox atgil mana qarşu sına.
Gəmə oxu qaşların yayından, ey əbrü kəman,
Sən atarsan canəvi könlüm dutar qarşu sına.*
[2, s.107]

Şairin bir qəzəlindən verilmiş bu iki beytdə “qarşusinə”, “qarşu sına”, “qarşu sına” sözləri cinas qafiyələrdir. Birinci söz “qarşısına”, ikincisi “mənə qarşı sına (sınamaq, yoxlamaq mənasında)”, üçüncü söz isə “qarşısına sına tutmaq” mənasındadır. Beyti nəsrə çevirsək, ifadə olunan fikir tam aydınlaşar, cinas qafiyələr öz yerini tutar: “Mən köksümü sən oxlarının (gözəlin kirpikləri nəzərdə tutulur) qarşısına qalxan etmişəm. Əgər inanmırsansa, mənə qarşı bir ox at, sına. Sən qəmzə oxunu qaşlarının yayından atsan, könlümün canı sənəsinə (ona) qarşı tutar”.

Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

*Xanı dövlət kim, əyağ içib əyağını öpəm,
Bir əlimdə bu əyağ, bir əlimdə ol əyağ.*
[2, s.47]

*Ey gözün zaği-siyahü zülfü-mişkinün duzağ,
Danə xalın için düşmüş duzağuna duz ağ.*
[2, s.46]

Birinci nümunənin ikinci misrasında daxili qafiyə kimi işlənən “əyağ” sözləri cinas qafiyələrdir. Bir mənası bədən üzvü olan “ayaq” sözü, eyni zamanda “qədəh” anlamını da bildirir. Digər nümunədə isə “duzağ” (tuzaq – pusqu) və “duz ağ” sözləri cinas qafiyələri təşkil edir.

Kişvərinin anadilli divanında rədifli şeirlərə də çox rast gəlinir. Şair əsərlərinə xüsusi ahəng vermək və məzmununu cəlbedici etmək üçün şeirlərində rədifdən də bol-bol istifadə etmişdir. Bildiyimiz kimi, rədif, adətən, beyt və bəndlərin sonunda qafiyədən sonra gəlib təkrarlanan sözlərdir. Misrada rədif təşkil edən sözlər nə qədər çox olarsa, şeir o qədər ritmik və ahəngdar olur. Həmin sözlər şeirin daha yaxşı mənimlənməsinə, hafizələrdə qalmasına da şərait yaradır.

Şairin qəzəllərindən təqdim edilən aşağıdakı nümunədə “üstünə” bir sözdən ibarət rədif kimi diqqəti çəkir:

*Alü ala kömlək ol əndami-simin üstünə,
Lalənin yaprağıdur gülbərgi-nəsrin üstünə.*
[2, s.104]

Aşağıda verilmiş örnək isə şairin müxəmməsindən bir bənddir. Bu nümunədə də “istəmən” bir sözdən ibarət rədif kimi özünü göstərir və təsadüfi deyil ki, müxəmməs də bu rədifə görə adlanır.

*Gözlərim yüzün görüb xurşidi-taban istəmən,
Bir nəfəs keçməz ki, bəzmi-vəsli-canan istəmən.
Tilbə könlüm səndən ayru səbrü saman istəmən,
Bir nəfəs keçməz ki, bəzmi-vəsli-canan istəmən,
Kimdürür aləmdə kim, ol rahəti-can istəmən.*
[2, s.141]

Şairin şeirlərində iki sözdən ibarət rədiflər də işləkdir. Belə rədiflərdən müxtəlif janrlarda yazılmış nümunələrdə istifadə olunmuşdur. Qəzəllərdən bir nümunə:

РИФМА И РЕДИФ В ЛИРИКЕ НЕМАТУЛЛАХА КИШВАРИ
(на основе Дивана на родном языке)

Кёнуль Ахмедова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ahmadovakonul@yahoo.com

Резюме. Один из знаменитых мастеров пера азербайджанской поэзии XV века Нематуллах Кишвари своими стихами на фарсидском и родном азербайджанском языках занимает значимое место в истории нашей литературы. Стихи на родном языке в «Диване» Кишвари отличаются с точки зрения богатых поэтических особенностей. В стихах с большим мастерством используются красочные поэтические средства диванной литературы, при помощи которых поэт в своих произведениях успешно достигает лучшего выражения эмоциональности и мелодичности с художественно-эстетической точки зрения. И в этом смысле стихи поэта привлекают внимание богатой ритмической структурой и редифами. В стихах Кишвари умело использовал различные виды рифмы и разнообразные редифы для более сильного воздействия на чувства, мысли и нравственный мир человека, благодаря чему создал чудесные образцы искусства. Поэт, создавший ценные образцы азербайджанской диванной поэзии, несмотря на широкое по форме содержание своих произведений, за счёт рифмы и редифов достиг более мелодичного выражения своей мысли. Поэтому Кишвари не уступает своим предшественникам по средствам выражения и, выразив в бесподобных поэтических строках социальные вопросы своего времени, чувства искренней любви, создал ценные по форме, жанру и выражению произведения искусства.

Ключевые слова: Нематуллах Кишвари, стихосложение, мелодика, газаль, рифма, редиф